

ERZURUM HÜRRİYET AYAKLANMASININ SEMBOLÜ OLUP, İKİ
BÜYÜK DERGİDE YAYINLANAN BİR TÜRKÜ VE AYAKLANMANIN
PERDE ARKASINDAKİ ÜÇ İSİM

Alaattin UCA*

Türk tarihi, Türk edebiyatı kısacası Türk kültürü açısından çok önemli yayın organları vardır. “**Türk Yurdu**” ve “**İctihad**” bunlar arasında ilk akla gelenlerdendir.

Türk Yurdu’nun ilk sayısı, 17 Teşrinisani 1327 (24.11.1911)’de yayınlandı. Türk Dünyasına hizmet etmeyi kendisine maksat edindi. Türklüğün ahlâki ve ekonomik yönden yükselmesine ve ilmi yönden zenginleşmesine hizmet eden konulara ağırlık verdi. Bütün dünya Türklüğü’nün birbirinden haberdar olması ve Türkler arasında irtibat sağlanması için haber verme ve tanıtma görevi yaptı. Türk milliyetçiliği fikrinin oluşturulması, sistemleştirilmesi ve yaygınlık kazanmasında önemli rol oynadı. Türklüğün savunulmasını ve canlandırılmasını ilke edindi. Türk milliyetçiliği hareketinin en güçlü dergisi oldu ve Türk aleminde yarattığı ilgi Türkiye’nin sınırlarını fersah fersah aştı. 1918’de Türkiye’nin içinde bulunduğu zor şartlardan dolayı yayınına ara verdi. 1924 tarihinden itibaren yeni seri olarak çıkmaya başladı. 1967’de 342. Sayısı ile yayın hayatı sona erdi. En uzun ömürlü ve en etkili milliyetçi dergi olarak anıldı.¹

İctihad ise Eylül 1904 ve Aralık 1932 tarihleri arasında Cenevre, Kahire ve İstanbul gibi merkezlerde yayınlandı. Devlet nizamına uymayan görüşleri yüzünden birkaç kere kapatıldı. 1913’te Cchd, 1914’te İşhad, 1915’te **İctihad-ı âlem**, 1918’de **İştihad**, **Alem-i Ticaret** ve **Sanayi** adlarıyla yayınlandı.² 1916-17 ve 1920 yıllarında yayınına ara verdi. Yazılarının büyük çoğunluğu felsefe, edebiyat, ekonomi ve siyaset konularına ayrıldı. Son dönemde Türkçe ve Fransızca olarak basıldı. Latin alfabesinin kabul edilmesi, laikliğin benimsenmesi, şapka giyilmesi gibi konular ilk defa bu dergide ortaya atıldı. İlk sayılardan itibaren Rusya Müslümanlarından, dış Türklerden bahsedilirken; diğer taraftan azınlık hak ve istiklali savunuculuğu ile Devletin parçalanmasına kadar varan bölücü düşünce ve propagandalara ve din ve milliyet

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

¹ Yusuf Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yazıları**, Ankara, 1981, s. 191; Yusuf Sarıncay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul, 1994, s. 112, 113, 114; François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, (Çeviren: Alev Er), Ankara, 1996, s. 51, 67, 68, 191; **Yeni Türk Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985, C.11, s. 4416-4417.

² M. Şükrü Hanioğlu, “Abdullah Cevdet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, C.1, s. 92.

düşmanlığına yer vermekle itham edildi.³ Ama hep özgürlüklerden, bilimden, çağdaşlaşmaktan yana oldu. Batıcıların en önemli yayın organı olarak nitelendirildi.⁴

İşte böylesine önemli ve aralarında fikir farklılığı olan iki dergide, yazılışından yaklaşık beş yıl sonra 1912 yılında kısa aralıklarla “*Erzurumluların Serdengeçti Türküsü*” adıyla bir manzume yayınlandı.⁵ **Türk Yurdu**’nda altı kıta halinde yer alan bu manzumede, “*Harpullu Bir Türk*” mahlası kullanılırken; aynı manzume *İctihad*’da üç kıta daha eklenerek, dokuz kıta halinde ve (A. C.) imzasıyla neşredildi.

Kullanılan bu mahlas ve imza Abdullah Cevdet’e aittir. Yani adı geçen manzume Abdullah Cevdet tarafından yazıldı.⁶ **Türk Yurdu**’na göre, Abdullah Cevdet bu manzumeyi 29 Teşrinisani 1323 yani 12 Aralık 1907 Perşembe günü⁷ Mısırda⁸ kaleme aldı ve bu manzume oradan Anadolu içlerine yayıldı.⁹

Gerek **Türk Yurdu**’nda ve gerekse *İctihad*’da bu manzumeyle ilgili şöyle bir dipnot düşüldü: “*Bu bir manzumedir ki, inkılâba tekaddüm¹⁰ eden aylar esnasında Erzurum kıyamîlerinin¹¹ lisanından yazılmış ve küçük, ince kağıtlar üzerinde Anadolu içerilerine (Mısır)¹² dan sevk ve neşr olunmuştur.*”³

³ Cemal Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, İstanbul, C. 15, s. 9170,9171; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, İstanbul, 1981, C. IV, s. 338; **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, C.I, s. 40, 41.

⁴ Sannay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, s. 82.

⁵ **Türk Yurdu**, İstanbul, 1328, (1912), I, s. 122-123; *İctihad*, İstanbul, 1 Mart 1328, (1912), S. 42, s. 1026-1027.

⁶ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1338, s. 56; Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1966, s. 58.

⁷ Önder Göçgün, **Türk Edebiyatı Dergisi**’nde yayınlanan bir makalesinde, bu manzumenin yazıldığı 29 Teşrinisani 1323 Rumî tarihinin Miladî 1905 tarihine tekabül ettiğini ifade etse de bu çevrim doğru değildir. Çünkü, belirtilen tarihin Miladî karşılığı “12 Aralık 1907 Perşembe” dir. (Bkz: Önder Göçgün, “Abdullah Cevdet’in Bir Eseri: Erzurumluların Serdengeçti Türküsü Veya Vatan Neşidesi”, **Türk Edebiyatı**, Aralık 1978, S. 62, s. 18 ; Gâzî Ahmed Muhtar Paşa, **Takvîmü’s-Sinin**, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Hamit Pehlivanlı), Ankara, 1993, s. 476.)

⁸ Mısır, II.Abdulhamid’e karşı mücadele eden İctihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarının faaliyet gösterdikleri yerlerdendi. İstibdat yönetimine muhalif bazı dergi ve gazeteler burada yayınlanıyordu. Arap milliyetçiliğinin tesiri ile Cemiyet bölgede fazla etkili olamasa da basın yayın konusunda önemli faaliyetleri oldu. *İctihad*’ın yanı sıra, Jön Türklerin önemli yayın organlarından biri olan ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından desteklenen, doğrudan siyasi muhalefet yapmamakla beraber Yusuf Akçura, Şerafettin Mağnumî gibi Jön Türklerin yayın kadrosunda bulunduğu “Türk” gazetesi de bir süre Mısır’da yayın yapı. Hatta, Turancılık ölküsünün ilk şüri olarak bilinen, Türkçülük tarihi açısından önemli bir yer tutan Hüseyinzâde Ali Bey’in “Turan” adlı manzumesi de 1905 yılında bu gazetede yayınlandı. (Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 56; Alaattin Uca, **Türkçülük Fikirinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzâde (Turan) ‘nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997, s. 37.)

⁹ **Türk Yurdu**, s. 123.

¹⁰ Tekaddüm:önce gelme, önce davranma.

¹¹ Kıyamî:isyancı.

Burada bahsedilen inkılap, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesidir. Bu 1908 inkılabı öncesinde 1906-1907 yıllarında Erzurum'da "Hürriyet Ayaklanması" olarak adlandırılan bir ayaklanma çıktı ve Abdullah Cevdet, ayaklananların ağzından aşağıdaki manzumeyi yazdı:

"Erzurumluların Serdengeçti Türküsü"

*Niyetimiz alınmazda gel oku!
Bakışlarımızda bak var mı korku?
Gözümüzde ne rüya var ne uyku,
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Mağlumların aldık intikamını,
Yüce ettik dadaşlığın şanını,
Kırdık zalimlerin ihtiyamını,
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Erzurumlu kahpe değil, erkektir.
Mağlum ölmek, zalim ölmek demektir...
Her şey yalansa Hak mutlak geçektir:
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Hep arslandır geçkinimiz, balamız;
Akıl verdi yeter bize Mevlamız,
Yardımcımız yumruğumuz, palamız;
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Koca bir millet zindana tıksılmaz!
Biz ayaktaiken bu vatan yıkılmaz;
Gördük ki hainler Hak'tan sıkılmaz;
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Hak yerine gelsin adalet gülsün,
Bu milletin zincirleri sökülsün,
Vatan için yaş değil, kan dökülsün!
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.¹⁴*

¹² Avrupa'da siyasi faaliyetleri engellenerek sınır dışı edilen Abdullah Cevdet, 1905 yılı Eylül ayının başlarında Mısır'a geldi. İctihad'ın Mısır'daki ilk sayısı da 1905 yılı Aralık ayında yayınlandı. Üzerinde 29 Teşvîsani 1323 (1907) tarihi bulunan bu manzume büyük bir ihtimalle İctihad matbaasında çoğaltılarak Anadolu'ya sevk edildi.

¹³ "Erzurumluların Serdengeçti Türküsü", *Türk Yurdu*, s. 122 ; *İctihad*, s. 1026.

¹⁴ *Türk Yurdu*, s. 122; İ. k. I.

Türk Yurdu'nda yayınlanan bu kıtalara aşağıdaki üç kıta daha eklenerek, İctihad'da yayınlandı:

“...Bir firavunu tabt üstünde biz tuttuk,
Taptık o mel'una, Hakkı unuttuk,
Yeter oldu zehir yedik, kan yuttuk:
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar!

Yemen'de çürüdük, Balkan'da öldük,
Adliyeye düştük, orada dövüldük,
Yetim yaşı gibi aktık, döküldük,
Hak yolunda candan geçtik dadaşlar!
(Iran) viran olmaz (Turun) ağlamaz,
Kahramanlar zincir söker, bağlamaz,
Hak ateşi ışık verir, dağlamaz,
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar!...”

Son kıta ise çok küçük bir değişiklikle şöyle ifade edildi:

“Hak yerine gelsin, adalet gülsün,
Düşkünlerin zincirleri sökülsün,
Vatan için yaş değil, kan dökülsün!
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar!”⁵

Aynı manzume “Türk Kültürü”nde yine İctihad kaynak gösterilerek, bazı küçük değişikliklerle şöyle yayınlandı:

“Vatan Neşidesi”¹⁶

Niyetimiz alınımızda gel oku
Bakışlarımızda bak var mı korku
Gözümüzde ne rüya var ne uyku
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..

Mazlumların aldık intikamını
Yüce ettik dadaşlığın nâmını
Kırdık zalimlerin ihtiyamını
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..

¹⁵ İctihad, s. 1026, 1027; Ek. II.

¹⁶ Neşide:bir toplulukta okunmaya değer manzume,şir,atasözü derecesinde kullanılan meşhur beyit veya mısra;eski Arap müziğinde usullü olmak şartıyla, irticalen veya hazırlanarak söylenen güfteli müzik eseri.

*Erzurum'lu kahpe değil erkektir
Maşlum ölmek zulim ölmek demektir
Her şey yalansa Hak mulluk gerçektir
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..*

*Hep arstandır geçkinimiz, balamız
Akıl verdi yeter bize Mevlâmız,
Yardımcımız yumruğumuz, palamız
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..*

*Yeter oldu şehir yedik kan kustuk
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..
İran viran olmas, Turan ağlamas,
Kahramanlar zincir söker bağlamas
Hak ateşi ışık verir dağlamas
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..*

*Koca bir millet zindana tıksılmaz
Biz ayakta iken vatan yıkılmaz
Gördük ki hâinler Hak'tan sakınmaz
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar.*

*Hak yerine gelsin adâlet gülsün
Düşkünlerin zincirleri sökülsün
Vatan için yaş değil kan dökülsün
Hak yolunda serden geçtik dadaşlar..¹⁷*

Abdullah Cevdet

Bu manzume, **Türk Yurdu ve Tarihçe-i Erzurum** adlı eser kaynak gösterilerek **Türk Edebiyatı Dergisi**'nde, **Türk Kültürü Dergisi**'ndeki şekliyle sadece, altıncı kıtanın üçüncü satırındaki “sakınmaz” kelimesinin “sıkılmaz” şeklinde ifade edildiği küçük bir değişiklikle yayınlandı.¹⁸

Tabii ki **Tarihçe-i Erzurum**'un yazarı Mehmed Nusret Efendi de adı geçen eserinde bu manzumeye yer verdi. Ancak yukarıdaki üç örnekte olduğu gibi burada da manzumenin bazı satırlarındaki ifadelerde aşağıdaki gibi küçük farklılıkların olduğu görülmektedir:

¹⁷ Orhan Türkdoğan, “1906-1907 Erzurum Ayaklanması III”, **Türk Kültürü**, Eylül 1984, S. 257, s. 580. (44).

¹⁸ Göçgün, “Abdullah Cevdet'in Bir Eseri: Erzurumluların Serdengeçti Türküsü Veya Vatan Neşidesi”, **Türk Edebiyatı**, s. 20.

“Akıl verdi yeter bize Mevlamız – *Akil verdi bize yeter Mevlamız*”

“Yeter oldu zehir yedik kan kustuk – *Yeter oldu zehir yedik kan yuttuk*”

“Biz ayakta iken vatan yıkılmaz – *Biz ayakta iken bu vatan yıkılmaz*”

“Gördük ki hainler Hak’tan sakınmaz – *Gördük ki hainler Hak’tan sakılmaz*”¹⁹

Aynı manzumenin farklı yerlerde farklı şekillerde yayınlanmasının bir sebebi, II. Abdülhamid’e yönelik eleştiri dozu yüksek ifadelerin çıkarılmasıdır. Şairin yapması muhtemel değişikliklerin dışında, bu farklılığın bir sebebi de manzumenin halk ağzında söylene söylene değişime uğraması ve Osmanlıca’dan Türkçe’ye aktarılırken yapılması muhtemel okuma hatalarıdır.²⁰

Abdullah Cevdet, bu manzume ile her zaman olduğu gibi istibdat yönetimini ve o yönetimin başında bulunan II. Abdülhamid’i hedef aldı. O’ nun izlediği politikayı yendi. Erzurum halkının cesaretine, hürriyete olan düşkünlüğüne değindi. Halkın çektiği sıkıntıları ve II. Abdülhamid yönetiminin yaptığı baskıyı dile getirdi. Erzurum ayaklanmasının istibdat yönetimine karşı bir başkaldırı olduğunu belirtti ve bu mücadelenin Hak yolunda yapılmış bir mücadele olduğunu ifade etti. Erzurumluların bu isyan ile mazlumların intikamını aldığını, zalimlere ders verdiğini ve kendi şanını da yükselttiğini dile getirdi. Bir milletin toptan cezalandırılmayacağına ve vatanseverlerin çokluğu sayesinde ülkenin yıkılmayacağına dikkatleri çekti. İran ve Turan kavramlarını kullanarak II. Abdülhamid’e karşı tepkinin geniş alanlardan geldiğini ve bu geniş coğrafyayı baskı altına almanın imkansızlığını, Rusya ve İran’da hürriyet konusunda meydana gelen gelişmelerin Türkiye’yi de etkileyeceğini ima etti. İnsanların vatanı için düşmana karşı yapacağı mücadelede kanını dökmesinin yadırganamayacağını, oysa halka karşı yönetimin yaptığı baskı sonucu halkın gözyaşı dökmesinin abs olduğunu izah etti. Özgürlüğün kazanılacağına dair duyduğu güveni ve ümidi anlattı. Erzurum’da çıkan ayaklanmanın sebeplerini ve hedefini açıkladı.

Abdullah Cevdet’in manzumesine konu olan Erzurum ayaklanması ile tahttan indirilmeye çalışılan II. Abdülhamid, kendisine yönelik muhalefeti engelleyemedi. Bu muhalefet hareketi yani siyasal düzeyde başkaldırı, genç kuşak arasında ve bir aydın hareketi olarak ortaya çıktı. Yüksek okullarda özellikle Tıbbiye ve Harbiyede gizli cemiyetler; çoğunluğu subaylardan oluşmakla birlikte, içinde sivillerin de bulunduğu gizli komiteler kuruldu. Yurtdışına kaçan muhalifler Paris’te, Cenevre’de merkezler oluşturdular. Bu merkezlerin de katkısıyla 1908 Haziranında Manastır ve Selanik’teki birlikler yönetime karşı ayaklandı.²¹ II. Meşrutiyet’in ilanı öncesinde Erzurum’da çıkarılan ayaklanma, Manastır ve Selanik’teki ayaklanmanın ilk adımıydı. Hedef, istibdat yönetimine son vermektir. İşte Abdullah Cevdet, manzumesiyle Erzurumluları da bu mücadeleye davet etti. Erzurum ayaklanması ile ilgili fikirler verdi. Aynı zamanda kendi düşüncelerini de yansıttı.

¹⁹ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 56,57.

²⁰ Bkz. Etk: IV’.

²¹ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, C.I, s. 29.

Bu manzumenin şairi Abdullah Cevdet, aynı zamanda Prens Sabahattin ve Hüseyin Tosun ile birlikte Erzurum ayaklanmasının perde arkasında olan kişilerden biriydi. Bu şahısları kısaca tanıtmak, bunların birbirleri ile ve II.Abdülhamid yönetimiyle ilişkilerine değinmek Erzurum ayaklanmasının niçin çıkarıldığının ve bu manzumenin niçin yazıldığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü bu manzume her ne kadar türkü denilse de bestelenmemiş, çalınmış söylenmemiş yani irticali değil kitabî kalmış²² tamamen siyasi bir yapıttır.

Erzurum ayaklanmasını destekleyip, halkı teşvik eden ve Erzurumluların ağzından bu manzumeyi yazan Abdullah Cevdet, 9 Eylül 1869'da Arapkir'de doğdu. 1894'te Askerî Tıbbiye'den mezun oldu. 1889'da burada öğrenciyken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucular arasında yer aldı.²³ Ancak Cemiyete ilişkisini fazla sürdüremedi.²⁴ Siyasi nedencilerle tevkif edildi ve Trablus hastanesinde zorunlu olarak çalışmak üzere Trablusgarp'a sürüldü. Buradan Fizan'a sürüleceğini öğrenince, 1897'de Avrupa'ya kaçtı. Jön Türklerin faaliyetlerine katıldı.²⁵ Viyana Elçiliği'nde doktor olarak çalıştı.²⁶ Bu görevi Trablusgarp'ta ve Taşkışla'da tutuklu 76 kişinin serbest bırakılması şartıyla kabul etti.²⁷ Tekrar II. Abdülhamid'in aleyhinde faaliyette başlayınca tutuklama kararı çıkarıldı. Cenevre'ye²⁸ gitti. Burada 1904'te *İctihad* dergisini çıkarmaya başladı. İsviçre'den sınır dışı edilince 1905'te Kahire'ye geçti.²⁹ 1911'de İstanbul'a döndü.³⁰ Mütareke yıllarında

²² Göçgün, "Abdullah Cevdet'in Bir Eseri: Erzurumluların Serdengeçti Türküsü Veya Vatan Neşidesi", s. 19.

²³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987, s. 22; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1993, s. 195; Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1993, C.12, s. 66; Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları...*, s. 77; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çeviren: Nüzhet Sahihoglu), İstanbul, 1987, s. 32,33; Ernest F. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (Çeviren: Nuran Ülken), İstanbul, 1972, s. 31; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980, s. 17.

²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1860-1908*, İstanbul, 1972, C.1, s. 163.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I*, İstanbul, 1966, s. 387.

²⁶ *Mufassal Osmanlı Tarihi VI*, İstanbul, 1963, s. 3405.

²⁷ Şükrü Kaya Göközoğlu, *Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi*, İstanbul, 1936, s. 8,9; "Abdullah Cevdet Merhumun Hayatına Ait Birkaç Not", *İctihad*, S. 358, s. 5898; Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları 1848-1903 Bir Devrin Siyasi ve Fikri Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 158; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 37.

²⁸ İslamcıların bayraktarı Ahmet Naim ve Türkçülerin bayraktarı Ziya Gökalp gibi, onun da Baucılığının altında gerçekte Kürt ulusçuluğu bulunduğu şeklinde açık yada kapalı iddialarda bulunuldu. (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, "tarih yok", s. 241.) Bu iddialara rağmen, o, Cenevre'de II.Abdülhamid'e karşı mücadele ederken, Kürtçülük faaliyetlerinde bulunan Bedirhan Paşa'nın akrabaları ile işbirliği yapmadı ve Türkçe'yi millî bir kültürü sağlayacak araç olarak gördü. (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 1992, 223.)

²⁹ Kâzım Namı Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s. 5,6.

³⁰ İstanbul'da İngiliz Muhibler Cemiyeti'ni kurduğu ve Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nde önemli rol aldığı, Mütareke yıllarında işgal kuvvetlerine taraftarlık gösterdiği, böylece millî ve siyasi hatalara düştüğü,

Damat Ferit'in Sadrazamlığı sırasında Sıhhiye Umum Müdürlüğü yaptı.³¹ İstiklal Harbi'nden sonra, İctihad Dergisinde yeni yönetimi öven yazılar yazdı.³² İctihad dergisini 30 yıl sürc ile toplam 358 sayı çıkardı.³³ Türkiye'deki inkıpların fikri hazırlığında en etkili simalardan biri oldu.³⁴ Ancak, Batılılaşmakta çok aşırı gitti.³⁵ 28 Kasım 1932'de öldü.³⁶

Abdullah Cevdet, bu manzumeyi **İctihad**'da yayınlarken Hüseyin Tosun'a ithaf ederek şu ifadeleri kullandı: "*Erzurum Kıyamının Ruhu Hüseyin Tosun Kardeş'e...*"³⁷ Abdullah Cevdet tarafından Erzurum kıyamının ruhu olarak nitelendirilen Hüseyin Tosun, Abdullah Cevdet'le beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunan Mehmet Reşit Bey'in³⁸ kardeşidir.³⁹

Harbiye'den mezun oldu. Jön Türk faaliyetleri içinde bulundu. Sakarya vapuru ile Trablusgarp'a⁴⁰ gitti. Bu vapurda Abdullah Cevdet'le tanıştı. O günlerde Harbiye'den yeni

sonradan pişman olduğu bazı kaynaklarda (Bkz. Hanioglu, "Abdullah Cevdet", s. 92; M. Ekrem Üzümeri, Selami Dinçer, Sadi Kazancı, **Türkiye Ansiklopedisi**, Ankara, 1956, C.1, s. 23; Yeni **Rehber Ansiklopedisi**, C.1, s. 41; İbrahim Alaettin Gövsa, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, İstanbul, 1933-1935, s. 10.) ifade edilse de, bu iddianın doğruluğundan emin olmak için baktığımız ve bu gibi konularda ilk akla gelen eser olarak değerlendirilen, Tarkan Zafer Tunaya'nın "**Türkiyede Siyasi Partiler**" adlı eserinde konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır: "*Cemiyetin (İngiliz Mubibleri Cemiyeti) kurucularını tespit edemediğimiz için müteessirin.*" (Bkz. Tarkan Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, 1952, s. 434.) Kürt Teali Cemiyeti ile ilgili olarak da aynı eserde Abdullah Cevdet'in adı geçmemekte, sadece Cemiyet'in kuruluş yeri ve merkezinin İstanbul'da, Cağaloğlunda, "İctihad Fıvi" yanında olduğu ifade edilmektedir. (Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 429.)

³¹ **Türk Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, C.1, s. 38.

³² **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, s. 41.

³³ Arslan Tekin, **Edebiyatımızda İsimler ve Terimler**, İstanbul, 1995, s. 9.

³⁴ "Abdullah Cevdet Merhumun Hayatına Ait Birkaç Not", s. 5898,5899; Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 228,234; Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 235, 236, 267; "Karlıdağ Abdullah Cevdet", **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, İstanbul, 1970, C.7, Fasikül,121,s. 1952.

³⁵ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 247 ; Hanioglu, "Abdullah Cevdet", s. 92.

³⁶ Arslan Tekin, **Edebiyatımızda İsimler ve Terimler**, İstanbul, 1995, s. 8,9; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, İstanbul, C. I, s. 11,12; Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, s. 9170, 9171, 9172.

³⁷ **İctihad**,s. 1026.

³⁸ Mehmet Reşit Bey doktordu. Pek az konuşurdu. Sır saklayan bir kişiliğe sahipti. Trablusgarp'ta belediye baştabibi idi. Hüseyin Tosun gibi o da Trablusgarp Vali Vekili ve Kumandanı Recep Paşa ile iyi anlaşılıyordu. Meşrutiyetten sonra çeşitli yerlerde mutasarrıflık yaptı. Anadolu'da Ermeni tehcirinde faal rol aldı. Mütarekede İngilizler tarafından tutuldu. Fırar etti. Ancak, yakalanacağını anlayınca da kendi silahıyla canına kıydı. Ciddi ve yüksek seciyeli bir adamdı. İyi bir komiteciydi. Vatanperver bir insandı. Kardeşi ve kendisi vatanperverlikte fedakarlık isteyenlere en parlak iki örnekti. Onlar ihtilal için çalıntılarından temizlerindendi. Hiçbir gazetede yada hiçbir yerde eleştirilmediler. (Göközoğlu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 18,19,20.)

³⁹ Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", C.12, s. 66; Sarıay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları...**, s. 77; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 22.

⁴⁰ Bazı kaynaklarda, Hüseyin Tosun'un Trablusşam'a sürgün edildiği yazılsa da bu ifade doğru değildir. Çünkü Abdullah Cevdet'e göre, o Trablusgarp Askeri Rüştiyesi'ne Fransızca muallimi olarak tayin edilmiştir. Bu tayin üstü kapalı sürgün olarak değerlendirilmiş olsa da gidilen ve faaliyet gösterilen yer

mezun olmuş bir mülazımı evveldi ve Trablusgarp Askeri Rüştiyesi'ne Fransızca muallimi tayin edilmişti.⁴¹ Burada üç yıl Fransızca öğretmenliği yaptı.⁴² Trablusgarp'ta bulunan sürgünlerle hep diyalog halinde oldu.⁴³ Onlarla görüştü, konuştu ve yardım sağladı.⁴⁴

Trablusgarp'tan gerçekleştirilen firarlarda,⁴⁵ diğer subay arkadaşı Cami Bey'le beraber önemli rol oynadı.⁴⁶

Trablusgarp'tır. (Bkz. Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I", *Türk Kültürü*, Temmuz 1984, S. 255, s. 457. (53).

⁴¹ Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosun'u Gaybettik", *İctihad*, 15 Kanunisanı 1930, S. 289, s. 5322 ; Gökozanoglu, *Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi*, s. 20.

⁴² Orhan Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası*, Şubat 1987, S. 46, s. 76.

⁴³ Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, s. 136.

⁴⁴ Ali Fahri Ağababa, "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, IV, s. 111, 266 ; Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5322.

⁴⁵ Hüseyin Tosun'un Trablusgarp'taki faaliyetlerini göstermesi bakımından Feridun Kandemir'in *Jön Türklerin Zindan Hatıraları* adlı eserindeki şu ifadeler çok manidardır:

"...Sandal için kaçıktan, bu tehlikeli yükü bir tarafa bırakarak kurtulmaktan başka çare yoktu. Küreklere sarıldılar, Rıza ve arkadaşlarını Tacura burnuna çıkarıp bıraktılar, tekrar gelip alacaklarını söyleyerek savuştular, gittiler.

Ve bir daha gelmediler..

Rıza ve arkadaşları, çaresiz, şehre doğru yürümeye başladılar.

Hüseyin Tosun'un, bu fedakar arkadaşın evine geldikleri vakit, gece saat iki olmuştu. Hüseyin Tosun'la başbaşa konuşular. Sandalaların ihanetleri artık bedihiydi.

Hüseyin, Rıza'yı ve arkadaşlarını, bulduğu boş bir eve yerleştirdi. Bu meseleyi, iyi bir muvaffakiyetle bitirebilmek için çalışmaya başladı.

Her gün koşuyor, yoruluyor, baş vurmadığı tedbir ve çare bırakmıyor ve komitenin dahi bütün mesaisi henüz bir semere veremiyor..."(Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, s. 142.

"...Dışarda ise arkadaşlardan Hüseyin Tosun bey hapisbana müdürü ile sıkı sıkı bir dostluk tesis etmiş ve bu sayede o da müdürü yola getirmişti..."(Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, s. 144.)

"...Bir gün Hüseyin Tosun'u yakalamışlar tekrar hapse tıkmışlardı. Artık bu gibi hallerde tahammül edemiyorduk.

Arkadaşlardan birinin de olsa fena bir muamele görmesi, hele acısını uzun zaman çektiğimiz mahspese atılması hem gücümüze geliyor, hem tahammülümüzü tüketiyordu. Kendi kendimizde istibdatla mücadele edecek kuvvet buluyorduk.

Komitenin Trablusgarp şubesi de kuvvetli idi. Hüseyin Tosun'u nasıl mahpesten kaçırmalı?

Nihayet karar verildi ki Hüseyin Tosun'u kaçırmak için merkezi askerinin önünde bir arbeye çıkarmak lazımdır. Böyle şeyler cabucak telaşa düşen vilayet şaşırınca Hüseyin Tosun da o kargaşalıkta tebdili kıyafetle mahpesten kaçır. Fakat bu işi kim yapabilir?

Arkadaşlardan Hayri bey küçük bir zulme karşı ateşler püskürerek isyan eden ve isyan ettiği zaman dağları yıkmak, en müthiş istibdatları ayaklarının altında eğmenek isteyen, buna muvaffak olamayınca dışlarını gıcirtadan bir gençti. Bu iş ona havale edildi. Kimi dövülecekti? O da bulandı. Son günlerde Jön Türklerle karşı fazla ileri giden, peki ayın bereket eden bir hafta vardı, bu adam ayın zamanda liman kılavuzu idi. Onu dövmekle hem bu mülevves hafsiye iyi bir ders verilmiş, hem de Hüseyin Tosun'un firarı temin edilmiş olacaktı. Hayri bey, muayyen olan zamanda, kılavuz merkezin önünden geçerken bir şahin savletıyla onu hücum etti. Ve malik kargaşalığı ziyadesiyle vücutta getirerek Hüseyin Tosun'un tebdili kıyafetle kaçabilmesini temin etti. (Bu zavallı arkadaş Trablus'tan Tunus'a kaçmış oradan Mısır'a ve Cenevre'ye gitmiş, orada kaçtığı Hüseyin Tosun'la buluşmuş ve son zamanlarını yesile hürriyeti göremeden orada vefat etmişti...)” (Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, s. 147,148.)

Abdullah Cevdet'in Fizan'a sürüleceğini önce o haber aldı ve Avrupa'ya geçmesini sağladı.⁴⁷ Kendisi de bir kolayını bularak çöl yolu ile kaçtı. Afrika sahillerinden bir gemi ile Fransa'ya geçerek; Paris'e gitti. Burada Jön Türklerle temas kurdu.⁴⁸ Bir ara Londra'da bulundu.⁴⁹ 1902-1903 yıllarında Trablusgarp Vali Vekili ve Kumandanı Recep Paşa ve onun komutasındaki askerler aracılığı ile İstanbul'a bir baskın düzenlemek için çok çalıştı ancak, bunu gerçekleştiremedi.⁵⁰ Avrupa'da 1902'de düzenlenen Jön Türk kongresinde, Prens Sabahattin'in yanında yer aldı. O'nun kurduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin kurucuları arasındaydı⁵¹ ve O'nun fikirlerini benimsedi.⁵² Cemiyetin Erzurum Şubesini açtı.⁵³ Abdullah Cevdet'in İsviçre'den sınır dışı edilmesi üzerine 1904 yılı boyunca İctihad dergisini yönetti.⁵⁴ Erzurum ayaklanmasında önemli rol oynadı.⁵⁵ 1906-1907 yıllarında Erzurum'da bulundu.⁵⁶ Ayaklanmanın önde gelen lideri oldu. Engin siyasi tecrübesi ve teşkilatlanma yeteneği ile daha önce Erzurum'da kurulmuş olan "Can-Veriz" adlı gizli kuruluşu eylemlere yöneltti.⁵⁷ Erzurumluları ayaklandıran o oldu.⁵⁸ II.Abdülhamid'in emriyle tutuklandı. Ayaklarına demir vurularak İstanbul'daki hapisane-i umumiye atıldı.⁵⁹ Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesiyle serbest bırakıldı. Arkadaşı Sarvet Lütfi Bey ile birlikte, İstanbul'da Çağaloğlundaki Şeref Sokağı'nda Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti adına

⁴⁶ Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902**, I, İstanbul, 1989, s. 294.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5323.

⁴⁸ Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 74.

⁴⁹ Londra'da iken, Mithat Paşa'nın başından geçenleri Hüseyin Tosun'un kaleme aldığı, Mithat Paşa'nın oğlu ile arkadaş olduğu ve bu eseri yazarken de ondan aldığı vesikaları kullandığı iddia edilmektedir. (Gökozanoğlu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 20.)

⁵⁰ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 1945, s. 156; Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 73; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, II, Ankara, 1991, Kısım.IV, s. 45; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 89.

⁵¹ Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 170; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler** (Çevirenler: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara, 1974, s. 223; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 48; Aydemir, **Enver Paşa**, s. 258.

⁵² Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1959, s. 348, 366; Türkdoğan, "Hüseyin Tosun Bir İhtilalcinin Profili", s. 71.

⁵³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952**, s. 142.

⁵⁴ Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5323; Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 53,54.

⁵⁵ Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, s. 81.

⁵⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 53.

⁵⁷ Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I", s. 464.(60); Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 54.

⁵⁸ Gökozanoğlu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 20.

⁵⁹ Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 76,78,86.

bir merkez açtı.⁶⁰ Birkaç gün sonra da aynı sokakta İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi açıldı. Bu arada iki cemiyetin mensupları arasında anlaşmazlık yaşanıyordu. Yani Jön Türkler ikiye bölünmüştü. Hüseyin Tosun, bu anlaşmazlığı gidermek için yoğun faaliyetlerde bulundu.⁶¹ İttihatçularla yapılan müzakerelere katıldı. Geçici de olsa bir anlaşma sağladı. Hatta O'nun da Prens Sabahattin ve Doktor Reşit Bey'le beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi toplantılarına katılmasına karar verildi.⁶² Hüseyin Tosun, 1908 Haziran ayından itibaren Kahire'de çıkan **İctihad**⁶³ dergisinde yazılar yazarak sosyal ıslahatçı fikirlerini yaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin köylülerle ilişkilerini geliştirmeyi amaç edinen ve 4 Mayıs 1914'te kurulan Köylü Bilgi Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı.⁶⁴ Erzurum milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girdi.⁶⁵ Hariciye Encümeni yani Dışişleri Komisyonu'nda görev aldı.⁶⁶ Milli Ajans Müdürlüğü yaptı.⁶⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngilizler tarafından tutuklanarak; Ziya Gökalp'le birlikte önce Mondros'a , 18 Eylül 1919'dan sonra da Malta'ya sürüldü.⁶⁸ 1921 yılı Nisan'ında serbest bırakıldı.⁶⁹ Bu dönemden sonra O da bir çok itihadçı gibi siyaset sahnesinde gözükmedi. Hayatının sonlarına doğru, vaktiyle pansiyoner olarak evinde kaldığı ecnebi kadının bir odasına yerleşti ve dostları tarafından terk edilmiş bir haldeyken, prostatda başlayan bir kanser nedeniyle 7 Ocak 1930'da öldü.⁷⁰ Doktor Abdullah Cevdet, o'nun ölümünü şöyle yorumladı: "*(Pathologiste) ler ne derse desin, kanserin tekevvününde gönül azabının⁷¹ rolü büyüktür kana'atindeyim.*"⁷² Ve isimsiz kahraman olarak nitelendirdiği Hüseyin Tosun'un resmini İctihad'ın 289. Sayısında kapakta yayınladı.⁷³

⁶⁰ Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da kurulan bu ilk siyasi teşekkül, daha sonra Ahrar Fırkası'na dönüştü ve 31 Mart olayına kadar faaliyetlerini sürdürdü.

⁶¹ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 56, 100.

⁶² Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, (tarih yok), s. 110, 111, 115.

⁶³ İctihad matbaası, İsviçre'den Mısır'a nakledildi. Ayrıca, Hüseyin Tosun, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde oluşturulan ve maksadı Devlete, Millete hizmet ve şantajlılığın önünü kesmek ve görünürde de yani resmen hareket-i neşriyat olan gizli bir cemiyetin de Kahire reisliğini üstlendi. (Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*, s. 374.

⁶⁴ Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 76, 79.

⁶⁵ M.M.Z.C.Devre:3, İçtima Senesi:4, C.III, s. 416; M.M.Z.C.Devre:3, İçtima Senesi:5, C.I, s. 11, 14; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi (Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet)*, TBMM Vakfı Yayınları No:14, C. I, s. 621, 637.

⁶⁶ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levayih-i Kanuniyye, Sene:1334, No:428-501, TBMM Basımevi, 1993, C.II, s. 261, 273, 312.

⁶⁷ Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5323; Fecziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları*, Ankara,1965, s. XXXIV.

⁶⁸ Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları*, s. XXXII, XXXIII,7.

⁶⁹ Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları*, s. XXXIX.

⁷⁰ Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 81.

⁷¹ Abdullah Cevdet, Hüseyin Tosun'un çektiği sıkıntılara, gönül azabına dikkat çekmek için şu kutayı da İctihad'da yayınladı:

"Muhabet bahçesinde gülen bir gül görmedim:

Abdullah Cevdet'i ve Hüseyin Tosun'u, Erzurum'da ayaklanma çıkarmak üzere görevlendiren Prens Sabahattin ise, 1877 yılında İstanbul'da doğdu. Seniha Sultan⁷⁴ ile Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın çocukları olduğu için "Prens" ünvanı ile anıldı.

Abdülhamid'e muhalif olan babası ile birlikte, 1889 yılında Avrupa'ya kaçtı. Fikir hazırlığını orada tamamladı. "Memleket Siyasi Reformlardan Önce İçtimai Reformlara Muhtaçtır"⁷⁵ ilkesi ile Meşrutiyet ülküsü etrafında Abdülhamid'e karşı siyasi kongreler topladı. Prens Sabahattin, 1902'de topladığı ilk kongrede, İngilizlerin yardımı ile yapılacak bir darbe⁷⁶ sonucu II. Abdülhamid'in devrilmesini savundu.⁷⁷ İttihadçılarla anlaşmazlığa⁷⁸ düşmesinin en önemli sebebi de bu oldu. Çünkü İttihadçılar yabancı müdahaleye karşı çıkıyorlardı.⁷⁹ İttihat ve Terakki ile hiçbir zaman anlaşamayan⁸⁰ Prens Sabahattin itilafçıların⁸¹ idcologu, ittihatçı aleyhtarlarının lideri oldu.⁸²

Kara talih gönlüm aklı kararı seçti;

Yüksek bir dağ başında kare benzerli saçı

Sergüzeştine bakın başımdan neler geçti."

(Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5323.)

⁷² Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5322.

⁷³ Bkz. Ek. III.

⁷⁴ Ahmet Kabaklı, 1990 yılında İstanbul'da yayınlanan, **Türk Edebiyatı** adlı eserinin III. cildinin 299. sayfasında, Prens Sabahattin'den bahsederken, onun Abdülmecid'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olduğunu ifade etmektedir. Oysa, Seniha Sultan, Abdülmecid'in kızı, II. Abdülhamid'in kız kardeşidir. (Aydemir, **Enver Paşa**, s. 171; Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 199; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Ankara, 1991, C. II, Kısım, IV, s. 162; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, 1988, C. VIII, s. 519; Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1978, C. 7, s. 212,213; Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1993, C.12, s. 241; Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 389; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 41; Gökozanoglu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 14; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. 18, s. 9562.)

⁷⁵ Aydemir, **Enver Paşa**, s. 263.

⁷⁶ Bu kongrede, "silahlı kuvvetlerin devrim hareketine katılması sağlanmalıdır" şeklinde bir karar alındı. (Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 200.) Bu karardan dolayı, Erzurum ayaklanmasında ve ondan sonraki Selanik ve Manastır ayaklanmalarında askerlerin önemli rol aldıkları görülmektedir.

⁷⁷ Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, s. 171.

⁷⁸ Prens Sabahattin'in İttihatçılarla anlaşmazlığa düşmesinin bir sebebi de, İslamcılık politikasının İttihatçılar arasında kısmen kabul görmesidir. Oysa Prens Sabahattin bu politikaya şüpheyle bakıyordu. Bu tür sebeplerden dolayı, II. Abdülhamid'e karşı yurt içinde veya yurt dışında oluşturulan muhalefet hareketi, iki ana kola ayrıldı. Bunlardan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümete katılma veya onu yönlendirme yoluyla iktidara ortak ve taraf olurken, Prens Sabahattin'in kurduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti mensupları ise, önce Ahırar Fırkası ve daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer alarak eski dava arkadaşlarının önce muhalifi sonra da adeta düşmanı haline geldiler. (Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", C.12, s. 62,70.)

⁷⁹ Sarııay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları...**, s. 79,80; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. 18, s. 9562; Aydemir, **Enver Paşa**, s. 257.

⁸⁰ Mehmet Sait, "Prens Sabahattin Dair", **İş ve Düşünce**, Mayıs 1958, C. XXIV, S. 201, s. 6.

⁸¹ Prens Sabahattin, Arnavutluk'daki isyan hareketlerinde de aktif rol oynadı ve Arnavutlarla "itilaf" namına ilişki kurdu. (Celal Bayar, **Ben De Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş 3**, İstanbul, 1997, s. 60.)

Böylece Avrupa'daki Genç Türkler hareketinde ayrı bir grubun idaresini üstlenerek şöhretini artırdı.⁸³ 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'a geldi, parlak bir törenle karşılandı. Ancak, fikirleri yanlış anlaşıldı.⁸⁴ Azınlıklarla istismar edildi. Bu yüzden İttihatçıların tepkisini⁸⁵ aldı.⁸⁶ Bu gelişmelerden gücencerek Avrupa'ya döndü. Mütareke yıllarında tekrar İstanbul'a geldi. Yazılarıyla Kurtuluş Savaşı'nı destekledi.⁸⁷ Cumhuriyet'in ilanından sonra, 5 Mart 1924'te diğer Hanedan mensupları ile birlikte Türkiye'yi terke mecbur edildi. 1948 yılında İsviçre'de öldü.⁸⁸

Abdullah Cevdet⁸⁹ve Prens Sabahattin⁹⁰bazı ortak yönleri olan iki düşünürdü. Abdullah Cevdet, Prens Sabahattin'e karşı hayranlık duyuyordu. Prens Sabahattin gibi Abdullah Cevdet de Osmanlı toplumunda bazı radikal değişikliklerin yapılması gerektiğine inanıyordu. Her ikisi de temel eğitimin tamamen Batılı bir eğitim olmasını savunuyordu. Osmanlı toplumunun ancak yeni bir insan tipinin ortaya çıkarılmasıyla

⁸² Ferroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, (Çeviren: Nuran Yavuz), İstanbul, (tarih yok), 3.baskı, s. 288.

⁸³ Aydemir, **Enver Paşa**, s. 172.

⁸⁴ Prens Sabahattin fikirlerini "Adem-i Merkezîyet" ve "Teşebbüs-ü Şahsî" kavramlarıyla özetledi. Ona göre, devlet yönetimini başkent tekelciliğinden kurtarmak için yetkilerin büyük bir bölümü idarelere devredilmelidir. İllerde İl Genel Meclisleri kurulmalıdır. Valilerin yetki ve sorumlulukları artırılmalıdır. Bir bölgeden toplanan vergiler o bölgede harcanmalı ve halk vergilerinin nerceye harcandığını bilmelidir. Okullar ve idari organlar da bu esasa göre düzenlenmelidir. Merkezi İdare ister mutlakiyette ister meşrutiyette isterse Cumhuriyette olsun zararlıdır. Çocuklara ve gençlere iltimâ anlamında iş ve üretim terbiyesi verilmelidir. Şahsî teşebbüs sahibi bir nesil yetiştirilmelidir. İnsanların geçimlerini sağlamaları için, şahsî teşebbüs şarttır. Ülkeyi kanun ve rejim değil, şahsî gayret ve teşebbüs kurtarabilir. Şahsî teşebbüsün gelişmesi için de adem-i merkezîyet şarttır. (Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı III**, İstanbul, 1990, s. 300,301; Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri** . s. 96; Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, s. 291; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 47; **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, s. 3407.)

⁸⁵ Prens Sabahattin'in fikirleri genelde tenkit edilse de ademi merkezîyet fikrinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygun olduğunu hatta İmparatorluğun bazı kısımları için bu prensibinin tatbik edilmiş olmasının acı sonuçlar doğurduğunu, demokrasi ve ademi merkezîyet fikrinin birbirini tamamladığını savunanlar da vardır. (Duru, **İttihat ve Terakki Anılarım**, s. 35; Ülken, **Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi II**, s. 547; Mehmet Ulaş, "Demokrasi ve Ademi Merkezîyet" **İş ve Düşünce**, Mayıs 1958, C.XXIV, S. 201, s. 10)

⁸⁶ Fahri Can, "Tarih Huzurunda (Prens) Sabahattin Bey" **Yakın Tarihimiz**, C.3, s. 344.

⁸⁷ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C.18, s. 9562.

⁸⁸ Kabaklı, **Türk Edebiyatı III**, s. 299, 300; Aydemir, **Enver Paşa**, s. 262; Rehber **Ansiklopedisi**, C.14, Fasikül, 14, s. 215.

⁸⁹ "Abdullah Cevdet", **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul,1986, C.1, s. 19; Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 56; Ziyaettin Fahri Fındıkoglu, "Prens Sabahattin'in Yazıları ve Birkaç Mülâhaza", **İş ve Düşünce**, Mayıs 1958, C.XXIV, S. 201, s. 12.

⁹⁰ Şevket Süreyya Aydemir'e göre , Prens Sabahattin ne bir "İdealist" ne de bir "Düşünür" dür. Sadece saf ve iyi niyetli bir insandır. (Aydemir, **Enver Paşa**, s. 260.) Ancak bu ifadeler tutarsızdır. Çünkü aynı eserin 263. Sayfasında ise şu ifadelerle yer vermiştir: "Prens Sabahattin, XVIII. yüzyıldan beri çözülme ve yok olma halinde olan İmparatorluğun derdine, ancak bilim yolu ile çare bulunabileceğini, memleketimizde ilk anlayan ve ilk defa anlatmaya çalışan bir düşünürdür." (Aydemir, **Enver Paşa**, s. 263.)

kalkınabileceğini ikisi de teorilerinin temeli haline getirmişti.⁹¹ Hüseyin Tosun ise düşünür veya filozof olmamakla beraber, kalbi vatan sevgisiyle atan bir subaydı.

İşte, İttihatçı olmadığı halde itihatçılarla çalışan Abdullah Cevdet,⁹² İttihatçılara çok yakın bir subay olan Hüseyin Tosun ve Adem-i Merkeziyetçi Prens Sabahattin'i ortak noktada buluşturan, Prens Sabahattin'in fikir ve emirlerle, Abdullah Cevdet'in şüir ve beyannamelerle⁹³ desteklediği; Hüseyin Tosun'un ise bizzat rol aldığı Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile ilgili hareketlilik 1904⁹⁴ yılından itibaren başladı ve yaklaşık iki yıl kadar sürdü.

Ayaklanma öncesine kadar Doğunun en canlı ticaret ve sanat merkezi olan Erzurum'da bu yıllarda eski ihtişam bozuldu. Erzurum, Ermeni komitacılarının ve II. Abdülhamid muhaliflerinin toplandığı yer haline geldi. Bölgede büyük bir ayaklanma çıkması için hem İttihat ve Terakki Cemiyeti hem de Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti faaliyete geçti.⁹⁵ Ekonomik ve sosyal sorunlar yaşamaya başlandı. Yıldız Sarayı'nın halk üzerindeki baskısı arttı. Vergiler artırıldı. Artırılan vergiler kısa sürede tahsil edilmeye çalışıldı. Asayiş bozuldu. Ticaret durdu. Erzurum garnizonundaki askerler de II. Abdülhamid yönetiminden memnun değildi.⁹⁶ Ayrıca halk, bölgede kin ve nefret kazanan Hamidiye Süvari Birliği⁹⁷'nin kaldırılmasını istiyordu.⁹⁸ İşte böyle bir ortamda Hüseyin Tosun, Prens Sabahattin tarafından ayaklanmayı başlatıp, organize etmek üzere Erzurum'a gönderildi.⁹⁹ Yine Prens Sabahattin'in talimatıyla Abdullah Cevdet de o'nu basın yayın yoluyla destekledi. Böylece Hüseyin Tosun, Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti'nin girişimiyle Erzurum'da çıkarılacak bir ayaklanmanın ana eksenini oluşturmak üzere, Avrupa'dan gizlice Anadolu'ya geldi. Çeşitli

⁹¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, s. 296.

⁹² Hanioglu, "Abdullah Cevdet", s. 92; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 12; *İslam Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, Beşinci baskı, C.1, s. 46.

⁹³ "Abdullah Cevdet", *Ana Britannica*, s. 20; Hanioglu, "Abdullah Cevdet", s. 90.

⁹⁴ Orhan Türkođan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması İle ilgili Yeni Belgeler", *Türk Dünyası*, Nisan 1987, S. 47, s. 26.

⁹⁵ Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C.11, s. 324.

⁹⁶ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 57,61.

⁹⁷ Hamidiye Süvari Alayları, 1890 yılında Rus istilalarına karşı bir tedbir olmak üzere kuruldu. Stratejik öneminden dolayı Erzurum havalisi Hamidiye Alayları merkezleri içinde önemli bir yer tuttu. Alaylar bölgedeki aşiretlerden teşekkül ettiriliyordu. Zaman zaman kontrolden çıkarak halkı rahatsız edecek davranışlarda bulduklarından dolayı ayaklanma öncesinde Erzurum halkının tepkisini çekti. 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Hamidiye Alaylarının yeniden teşkilatlandırılmasına çalışıldı. Aşiret Hafif Süvaci Alayları adı verildi. Sayılarında indirmeye gidildi. Bazı yerlerde III. Ordu'ya bağlandı. 1913 yılında ise yeni bir teşkilatlanmayla IX. Kolordu'ya bağlandı. (Selçuk Günay, "Hamidiye Süvari Alayları ve Erzurum", *Türk Dünyası*, Nisan 1988, S. 53, s. 81, 83, 84.

⁹⁸ Hamidiye Süvari Alayları, gerek kuruluş ve teşkilat itibarıyla ve gerekse davranışlarıyla bölge halkını rahatsız ediyordu. (Aydemir, *Enver Paşa*, s. 373, 374.)

⁹⁹ Gökzoanođlu, *Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi*, s. 20.

illerde propaganda yaptıktan sonra Erzurum'a¹⁰⁰ geçti. Burada kimliğini gizlemek suretiyle bir bakkal dükkanı¹⁰¹ açtı ve halkı, II. Abdülhamid yönetimine karşı isyana teşvik etmeye başladı.¹⁰² Bu teşvikler sonucunda Erzurum halkı ayaklandı.¹⁰³ Halk, vergilerden yakınmaya ve Arap İzzet'in¹⁰⁴ izlenmiş olduğu politikayı tenkit etmeye başladı. Şehirde önemli ölçüde asayişsizlik yaşandı. Neticede İstanbul'dan gönderilen bir irade ile Erzurum halkı bazı vergilerden muaf tutuldu.¹⁰⁵ Sadece Erzurum'da değil, İmparatorluğun hiçbir yerinde bu vergiler uygulamaya konulamadı.¹⁰⁶ Erzurum Valisi Nazım Paşa azledildi. Yerine Diyarbakır Valisi Ata Bey atandı.¹⁰⁷ Bir süre durum normale döndü. Ancak, yeni valinin İstanbul'dan gelen talimatla bazı kişileri tutuklayıp İstanbul'a göndermeye kalkışması üzerine, ayaklanma yeniden başladı. Vali Ata Bey'e de saldırıda bulunuldu¹⁰⁸ ve kafasından yaralandı.¹⁰⁹ Ata Bey, Nuri Bey gibi isimler bu dönemde valilik yaparken zaman zaman vekaleten bu makama oturanlar da oldu.¹¹⁰ Dükkanlar açılmadı.¹¹¹ Ayrıca öldürülenler yaralananlar oldu. Daha sonra gelişen olaylar üzerine Ata Bey de görevden alındı. Valilik makamına Nuri Bey atandı. Karışıklıkların devam etmesi

¹⁰⁰ İttihatçıların eylem alanı Rumeli iken, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin eylem alanı genelde Anadolu idi.(Muammer Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, Ankara, 1990, s. 6.

¹⁰¹ Abdullah Cevdet, "Hüseyin Tosunu Gaybettik", s. 5323.

¹⁰² Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, s. 235, 236; Türkoğlan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 82.

¹⁰³ Göközanoğlu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 20.

¹⁰⁴ Arap İzzet lakabıyla anılan İzzet Paşa, Şam eşrafından Holo (Hulu) Paşa'nın oğludur. İstanbul'a geldikten sonra saray hizmetlerinde çalıştı. II. Abdülhamid'in güvenini kazanarak kısa sürede vezirlik makamına yükseldi. Sarayda ve devlet yönetiminde etkili oldu. Efendisi II.Abdülhamid'i memnun etmek için gerektiğinde millî menfaatlere zarar vermekten çekinmedi. II. Abdülhamid'in islamcılığı iç idarede ve dış siyasette bir sistem haline getirmeye çalışması Arap İzzet gibi birçok kişinin önemli mevkilere getirilmesini sağladı ki bu çerçevede Arap İzzet sarayın ikinci katipliğine getirildi. Hatta yönetim üzerinde etkili oldu ve Burhanettin Efendi'nin velayetliği konusunda adı geçen kişiler arasında yer aldı. Nüfuzundan yararlanarak yabancı şirketlerden büyük rüşvetler almakla suçlandı. II. Meşrutiyetin ilanından birkaç gün sonra Alman elçiliğine sığınarak yurtdışına kaçtı. 1924 yılında Mısır'da öldü. (Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, s. 544; Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.II, Kısım, IV, s. 119; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C.12, s. 6033; Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, s. 73, 102.)

¹⁰⁵ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 67.

¹⁰⁶ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 54.

¹⁰⁷ Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, s. 26.

¹⁰⁸ Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, s. 35.

¹⁰⁹ Bazı kaynaklarda, zannederseniz schven Vali Ata Bey adı Vali Tahir Bey olarak geçmektedir. Çünkü Tahir Bey vali değil, valiye asilerin listesini sunan İstinaf Mahkemesi Reisidir. (Türkoğlan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması İle ilgili Yeni Belgeler", s. 31; Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 69, 70.)

¹¹⁰ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 61, 67, 69, 70.

¹¹¹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 54.

üzerine O da tayin istedi ve İşkodra valiliğine tayin edildi. Erzurum valiliğine ise, eski Bağdat Valisi Arnavut Abdulvahab Paşa atandı ve kısa sürede işyani bastırıldı.¹¹²

Şehirdeki bu kargaşa yaklaşık iki yıl sürdü. Erzurum iki yıldan fazla bir süre valisiz kaldı.¹¹³ Erzurum'da başlatılan bu faaliyetin etkileri Trabzon, Sivas, Kayseri bölgelerine kadar uzandı.¹¹⁴ Sonunda ayaklanma bastırıldı.¹¹⁵ Başta Hüseyin Tosun olmak üzere ilgililer yakalandı ve Erzurum'da yargılanarak; çeşitli cezalara çarptırıldılar.¹¹⁶

Sonuç olarak Erzurum ayaklanması, Jön Türkler¹¹⁷ tarafından teşvik edildi.¹¹⁸ Bölgeye soktukları yayınlar¹¹⁹ ve yaptıkları propaganda¹²⁰ çok etkili oldu.¹²¹ Ülkenin

¹¹² Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması İle İlgili Yeni Belgeler", s. 31; Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, s. 26,37,49.

¹¹³ Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Sekreteri Muammer Akpınar'ın bir sohbet esnasında ifade ettiği, ancak kaynağını hatırlayamadığı :

"..*Gelmiyorlar, boş kaldı makam-ı âlileri,*

İt gibi dayak yedi Erzurum valileri..." sözü, zannederseniz 1906-1907 yıllarındaki bu işyan sırasında valilere karşı tepkilerin gösterildiği, uzun süre valilik makamının boş kaldığı ya da vekaletle idare edildiği dönemleri ifade etmek maksadıyla söylenmiştir. Bu söz, "*Gelmiyorlar boş kaldı mevki-i âlileri it gibi yedi dayak Erzurum valileri*" şeklinde de söylenmektedir.(Bk. Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III", s. 579.(43).

¹¹⁴ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 142.

¹¹⁵ Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesinde etkili olan Reşneli Niyazi Bey, ayaklanma öncesinde yayınladığı 3 Temmuz 1908 tarihli ilk bildiriye, Anayasa'nın yürürlüğe konmasını istedikten hemen sonra ilk cümlede Erzurum ayaklanmasına değindi ve "*Erzurum'da yapılan zulüm, milleti korkutmamıştır. Aksine daba da bu yolda direnmeye itici olmuştur*" diyerek istibdat yönetiminin faaliyetlerini ve ayaklanma karşısındaki tavrını zulüm olarak nitelendirdi.(**Balkanlarda Bir Gerillacı Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları**, "Aktaran: İhsan Ilgar", İstanbul, 1975, s. 95.) Eserin orijinalinde kullanılan ifade ise şöyledir: "*Eşkâr-ı umumiyeye Kanun-ı Esasi'yi iade ettirmek noktasına materecektir. Erzurum'da icra kılınan mezalim milleti korkutmamıştır .Belki daba ziyade teşvik ve teş'ir etmiştir.*" (Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, **Haurat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılâbî Kebir-i Osmaniden Bir Sahife**, İstanbul, 1326, s. 83.)

¹¹⁶ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 70; Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması İle İlgili Yeni Belgeler", s. 35-37.

¹¹⁷ Erzurum ayaklanmasını çikaran, Erzurum halkını yönetirne karşı işyana teşvik eden ve Türkiye'de çok önemli değişimlere sebep olan Jön Türkler hakkında, Mîm Kemal Öke'nin şu tespitleri oldukça ilginçtir: "...II. Abdulhamid yönetimine muhalefet bayrağını açmış cemiyetlerin bepsini bir torbaya doldurarak "Jön Türk" olarak anlandırmak gelenek olmakla beraber, şunu da bemen belirtmekte yarar vardır ki Jön Türkler; ne Jön, ne Türk, ne de tek bir deyimle ifade edilecek kadar fikirleri homojenlik gösteren yek vücut bir topluluktu. Batı'daki anlamıyla "Jeune" lüğün üç özelliği devrimlilik, milliyetçilik ve liberallikti. Oysa ki ... Sabahattin Bey'in dışında pek çok Jön Türk darbe veya ihtilalle II. Abdulhamid'in tahttan indirilmesine karşıydılar. Jön Türklerin Türk milliyetçisi olduklarına gelince, bu benzetme de aldatıcıdır. Çünkü Jön Türkler, "Osmanlılık" kavramının etkisiyle "ittihad-ı anası" politikası gütmüşler ve muhalefette oldukları dönemde "Türkçülüğe" iltifat etmemişlerdir. Ayrıca, Jön Türk akımının içinde "Tasnaksutyon" gibi Fırmenî örgütleri, İsmail Kemal gibi Arnavut, Abdullah Cevdet gibi Kürt milliyetçileri de faal rol almışlardır..." (Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", C.12, s. 241, 242.)

¹¹⁸ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 59; Osmanlı ve İngiliz belgelerinde de bu doğrultuda görüşler mevcuttur.

¹¹⁹ Özellikle her iki cemiyetin yayın organları "Terakki" ve "Meşveret" gazeteleri başta geliyordu. (Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, s. 13.

içinde bulunduğu şartlar ve halkın zor durumda oluşu da bunu körükledi. Hüseyin Tosun, Jön Türklerin fikir ve yayın yoluyla inkılap yapılamayacağı¹²² yolundaki ihtilalci fikirlerini teoriden pratiğe aktardı.

Bu ayaklanma esnasında, merkezden atanan valileri kabul etmeme, merkeze vergi vermeme gibi Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin fikirleri de uygulanmaya çalışıldı.¹²³ Erzurum Valisi Arnavut Abdülvahhap Paşa,¹²⁴ örfi idare ilan edip ayaklananların elbaşalarını Sinop'a sevk etmemiş olsaydı, Erzurum hürriyetin ilanı konusunda Selanik ve Manastır'ın yerini alabilirdi.¹²⁵ Yine de bu ayaklanmanın Meşrutîyet'in ilanında etkili olduğu, II.Meşrutîyet veya hürriyetin yeniden tesisi hareketinin başlangıcı olduğu söylenebilir.¹²⁶ Çünkü, bu hareket, Rumeli'nin bir köşesinde Manastır ve Selanik'te gerçekleştirilen hürriyet hareketinin öncüsü olan başka bir hürriyet ve inkılap hareketidir. Fakat maalesef bu hareket henüz Türk inkılap tarihinin ve Türk siyasi tarihinin sayfalarında yerini alamamıştır.¹²⁷

Ayrıca bu ayaklanmayı, Rusya'da 1905 devriminin yaşanması, bunun sonucunda Meşrutî bir yönetime geçilmesi ve bazı hürriyetlerin sağlanmış olması gibi gelişmelerin Türkiye'deki yankısı olarak nitelendirenler de bulunmaktadır. Zira hem Prens Sabahattin ve hem de Abdullah Cevdet'in fikirleri ile Rusya'daki ayaklananların fikirleri büyük ölçüde örtüşmektedir.¹²⁸ Ancak, Rusya'daki 1905 devrimi ile Osmanlı Devleti'nde Meşrutî bir yönetime geçilmesi arasında iritibat kurulması ile ilgili doyurucu belge ve bilgi yoktur. Bu sadece bir varsayımdır. Ayrıca bu ayaklanmada, İran devriminden etkilenildiği de ifade edilebilir. Abdullah Cevdet'in "*Erzurumluların Serdengeçti Türküsü*" veya "*Vatan Neşidesi*"

¹²⁰ Sabahattin Bey, kendi yayın organı "Terakkî" gazetesinin 10.sayısında propaganda maksatlı şu sözlerle yer veriyordu: "*Bakınız! Erzurum'da bir avuç halkın itihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtarıyor! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet, daimi bir minnettarlık uyandırmıyor mu? Enebilir vatanımızın taksimi çarelerini arar, biz yine korkunç ve iğrenç bir atalet içinde uyurken birdenbire haysiyet-i milliyemizi midasjaa ile uyanan ve dülemimizi uyandıran Erzurumlulara karşı, minnettarlığımızın tevhid ettiği vazifeyi inkâr edebilecek miyiz?...*"(Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 82.) Abdullah Cevdet de halkı ayaklanmaya teşvik eden beyannameler kaleme aldı.

¹²¹ Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 239.

¹²² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 44; Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 152; Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", C.12, s. 67.

¹²³ Kabaklı, *Türk Edebiyatı III*, s. 300; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 393, 439, 440, 441.

¹²⁴ Abdülvahhap Paşa, 17 Teşrinievvel 1323 (30 Ekim 1907) tarihinde Musul valiliğinden, Erzurum valiliğine tayin edildi. (Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması II" , *Türk Kültürü*, Ağustos 1984, S. 256, s. 506. (36), 508. (38).

¹²⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 220.221.

¹²⁶ Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 57; Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, C.4, s. 356; Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", s. 73,74.

¹²⁷ Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un 40. Kurtuluş Yıldönümü". *İş ve Düşünce*, Şubat-Mayıs 1959, C.XXV, S. 210-213, s. 4.

¹²⁸ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C.7, s. 213.

adlı manzumesinde geçen “*İran viran olmaz Turan ağlama*”¹²⁹ sözü ve bir mecmuada yayınlanan “*Birleşin, yoksullu-varlıklu, güçsüz-güçlü, kadın-erkek, genç-yaşlı hepimiz birleşin. Trabzon halkı, Erzurum halkı, Kastamonu halkları, bu illerin kahraman halkları, yiğit halkları bizim yiğit kardeşlerimiz ilk adımı atmış bulunuyorlar. Rusya’ya, İran’a bir göz atınız.*” sözleri de bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Hatta bu ayaklanmada Fransız ihtilalinin etkisi olduğu ve Ermeniler¹³⁰ ve Ruslar tarafından da desteklendiği, Prens Sabahattin ve taraftarlarının Ermenilerle iyi ilişkiler içinde olduğu gibi görüşler de bulunmaktadır.¹³¹

Orhan Türkdoğan ise bu ayaklanmayı sosyolojik açıdan, “merkez-çevre modeli içinde çevrenin yeni burjuvazi sınıfının önderliğinde merkeze karşı bir mücadelesi olarak görmektedir. Zira O’na göre, Erzurum ayaklanmasında aktif olarak rol alanların büyük çoğunluğu tüccar, büyük çiftçi, hayvan tüccarı az bir kısmı da din adamı ve küçük esnafıdır. Bu hareket çok sayıda tüccar, küçük burjuva, subay ve küçük bürokratların desteğini almıştır ve Erzurum’da ayaklanmanın ardındaki “Can-Verir” örgütünün sınıfsal yapısı ile İttihad ve Terakki’nin Selanik’teki oluşumu arasında da büyük benzerlikler vardır. Ayrıca, başta Hüseyin Tosun olmak üzere o dönemde tarihi bir misyon yüklenen ve olayların içinde yetişen kişiler Milli Mücadele’nin seyrini çizen tarihi “kongre”nin oluşumunda sosyal güç kaynağını teşkil etmiştir.¹³² Ancak, ayaklanmaya katılanların sosyal yapısına bakarak, bu ayaklanmayı sınıfsal bir mücadeleye sokmak ve de Osmanlı toplumunu ihtilal öncesi Fransız veya Rusya toplumuna benzetmek hatalı gibi görülmektedir.

Ayrıca bu ayaklanma, Prens Sabahattin’in ve onun başında bulunduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin ve de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, II. Abdülhamid yönetimine son vermek için gerçekleştirdikleri ancak sonuç alamadıkları bir eylemdir.¹³³

Her ne kadar çeşitli yorumlar yapılsa da bu ayaklanmada daha önce de değindiğimiz gibi, Ermeni komitacılarının ve II. Abdülhamid karşıtlarının daha çok rolü olduğu görülmektedir. Abdullah Cevdet’in kaleme aldığı, II. Abdülhamid ile O’nun istibdat yönetimini eleştirdiği ve Erzurumluları övdüğü manzumesi de bu ayaklanmanın edebi mahsulü ve sembolüdür.

İhsan Coşkun Atılcan’ın **Erzurum Üstüne Şiirler ve Seçme Yazılar** adlı eserinde, Mehmed Nusret’in **Tarihçe-i Erzurum** adlı eseri kaynak gösterilerek yayınlanan aynı manzume çok daha farklı olduğu için burada aynen verilmektedir:

¹²⁹ “Erzurumluların Serdengeçti Türküsü”, İttihad, s. 1027.

¹³⁰ Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, C.7, s. 214; Sarııay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları...**, s. 79; Kodaman, “1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi”, C.12, s. 68.

¹³¹ Aydemir, **Enver Paşa**, s. 257; Türkdoğan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması II”, s. 497. (27), 498. (28); Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 65, 66, 68; Göközanoğlu, **Jöntürklerden Birkaçının Biyografisi**, s. 16; Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri**, s. 8,15.

¹³² Türkdoğan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması III”, s. 577.(41), 578.(42), 579.(43).

¹³³ Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesinde Erzurum’da Halk Hareketleri**, s. 7.

SERDEN GEÇTİ DADAŞLAR

(Vatan Neşideleri)

Niyetimiz alınımızda, gel oku,
Bakışlarımızda bak var mı korku?
Gözümüzde ne rüya, ne uyku,
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Mazlumların aldık intikamını,
Yüce ettik dadaşlığın namını,
Kırdık zalimlerin ihtişamını.
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Erzurumlu kahpe değil, Erkektir,
Mazlum ölmek, zalim ölmek demektir.
Her şey yalansa, hak, mutlak gerçektir.
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Hep arslandır, çekinmez palamız.
Akıl verdi bize, yeter molamız.
Yardımcımız yumruğumuz palamız,
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Yeter oldu, zehri yedik, kan yuttuk,
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

İran Viran olmaz, Turan ağlamaz,
Kahramanlar zincir söker bağlamaz.
Hak ateşi ışık verir dağlamaz.
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Koca millet zindana tıklamaz,
Biz ayakta iken bu vatan yıkılmaz.
Gördüğüne hainler haktan sıkılmaz,
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Hak yoluna gelsin adalet gülsün,
Düşkünlerin zincirleri sökülsün.
Vatan için yas değil, kan dökülsün,
Hak yolunda serden geçti Dadaşlar.

Abdullah Cevdet KARLIDAĞ (İ.C. Atılcı, Erzurum Üstüne

Şiirler ve Seçme Yazılar, Ankara, 1969, s. 49,50.)

Ek: IV.

ABSTRACT

In 1906-1907 it was made start a rising against Abdulhamid II in Erzurum as a result of cooperation of the Society of Personal Enterprise and Self Administration and the Famous Party of Union and Progress.

In the background of rising there was personality such as Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet and Hüseyin Tosun. Prens Sabahattin supported the rising through ideas and commands. Abdullah Cevdet supported the rising by means of poetries and declarations while Hüseyin Tosun coming to Erzurum organized the rising.

Common target of this persons was to stop the management of Abdulhamid II.

If the rising had not been sent away Erzurum would have played a part on announcement of the second constituational regime.

KEY WORDS:

The freedom Rising in Erzurum

Freedom

Prens Sabahattin

Abdullah Cevdet

Hüseyin Tosun